

УДК 343.9

DOI 10.36919/3041-1149(Print).2.2024.77-82

В. І. Завидняк,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри публічного права,

Київський столичний університет

імені Бориса Грінченка

email: zxcv79@meta.ua

ORCID ID 0000-0001-5151-6283

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ТА ВЕРСІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті досліджено сутність і зміст слідчих ситуацій та версій. Надано авторське визначення типової слідчої ситуації та слідчої версії на початковому етапі досудового розслідування господарських злочинів, вчинених із використанням інформаційних технологій. Визначено роль типових слідчих ситуацій для створення окремих криміналістичних методик у процесі розслідування злочинів цієї категорії та водночас зазначено, до чого може призвести неправильне оцінювання сформованої слідчої ситуації під час початкового етапу розслідування. Наведено типові слідчі ситуації, які складаються в процесі досудового розслідування господарських злочинів, вчинених із використанням сучасних інформаційних технологій.

Ключові слова: типова слідча ситуація, слідча версія, досудове розслідування, слідчі (розшукові) дії, організаційні заходи.

Постановка проблеми. Процес розслідування будь-якої категорії злочинів здійснюється в певних умовах та є доволі складним і багатограним. Тому ще в 70-х рр. ХХ ст. у криміналістичній науці виникла така дефініція, як «слідча ситуація». У перекладі з французької «ситуація» означає положення, обставини. Розробка криміналістичних учень про «слідчі ситуації» визначила появу фактичної основи для формування цього виду криміналістичних програм. Тому не дивно, що в криміналістиці неодноразово підкреслювалося пріоритетне значення такої важливої інформаційної ланки, як типові слідчі ситуації в побудові програм розслідування. Але до сьогодні визначення сутності поняття «слідча ситуація» є досить дискусійним питанням у криміналістиці, особливо щодо тактики та методики розслідування злочинів.

Важливо розуміти, що своєрідність слідчих ситуацій перебуває в певній залежності від видів і різновидів злочинів та особливостей їхньої криміналістичної структури [1, с. 86].

Правильно визначені й вивчені за кожним видом злочинів слідчі ситуації дозволяють слідчому: належно зорієнтуватися у всьому розмаїтті фактичного й іншого становища у ході розслідування з метою одержання інформації для тактичних і стратегічних рішень у конкретному провадженні; висунути найбільш обґрунтовані слідчі версії та визначити напрями подальшого ходу розслідування в потрібному для провадження напрямі; намітити оптимальний вибір слідчих (розшукових) дій з метою належного розвитку ситуації; звести до мінімуму кількість методичних рішень, заснованих на тактичних помилках [1, с. 86].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичною базою написання статті стали наукові праці вчених, зокрема: О. М. Артюха, О. В. Батюка, П. Д. Біленчука, А. Ф. Волобуєва, О. В. Захарової, П. Д. Зубаня, О. І. Мотляха, Д. Ф. Морокко, В. В. Навроцької, Н. Л. Пушиної.

Метою статті є окреслення типових слідчих ситуацій і слідчих версій під час розслідування господарських злочинів, вчинених із використанням інформаційних технологій; визначення ролі типових слідчих ситуацій і версій у процесі досудового розслідування злочинів цієї категорії.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на значну кількість наукових праць щодо визначення сутності, змісту та класифікації слідчих ситуацій, єдиної точки зору до поняття й значення слідчих ситуацій у криміналістичній науці не існує. Наприклад, С. В. Веліканов вважає, що слідча ситуація містить специфіку вчиненого злочину, особливості інформації про подію злочину; повноту інформації, її ймовірність і допустимість, зміст проведеного до визначеного

часу розслідування, його результати, а також умови, за яких здійснювалося [2, с. 68]. Але більшість криміналістів вважають, що слідча ситуація є сукупністю таких умов, що створюють обставини, які визначають черговість та особливості проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій.

На нашу думку, саме остання позиція є більш повною та прогресивною, ніж інші. Вважаємо, що доцільність такої позиції можна обґрунтувати так: зміст слідчої ситуації зводиться до єдиного найголовнішого компонента, що дає можливість виділити різновиди (типи) слідчих ситуацій, які складають під час розслідування злочинів різних категорій, та, враховуючи це, надавати рекомендації щодо певних методик розслідування.

Пошук, систематизація й інша розумова обробка сукупності відомостей, що становлять зміст слідчої ситуації та підсумкових суджень про її характер, неможливі без належної оцінки слідчим ходу й результатів зазначеної діяльності. Правильне оцінювання слідчим ситуацій і вибір на цій основі обґрунтованої тактики та стратегії розслідування є найважливішими умовами цілеспрямованості слідства, прийняття найбільш оптимальних рішень тактичного і методичного характеру та належних засобів їхнього вирішення. Водночас неправильне оцінювання сформованої слідчої ситуації може призвести до втрати орієнтирів у розслідуванні, різних невинуватених дій, тактичних операцій, що не дають належного ефекту, завдають шкоду розслідуванню [1, с. 87].

Отже, під час розслідування певної категорії злочинів окремі умови мають вирішальне значення для визначення методики розслідування такого виду протиправної діяльності, інші – навпаки. Такими умовами можуть бути психологічні, матеріально-технічні, організаційні фактори. Також зазначимо, що кожна з цих умов постійно перебуває в динаміці, і типізувати їх у сукупності, тобто разом, практично неможливо. Тому дослідження слідчої ситуації у широкому змісті в окремих криміналістичних методиках не має ніякої практичної важливості.

Проаналізувавши перераховані погляди на зміст слідчих ситуацій, можна класифікувати їх на типові, тобто загальні слідчі ситуації, та конкретні, або індивідуальні, слідчі ситуації. Конкретна слідча ситуація – це комплекс усіх умов, у якому здійснюється розслідування конкретного кримінального провадження у певний момент досудового слідства. Зі свого боку типовою слідчою ситуацією є найбільш характерна сукупність інформації на певному етапі досудового розслідування злочину визначеної категорії. Саме тому вони не повинні розглядатися як складовий елемент реальних обставин, в яких відбувається розслідування конкретного злочину.

Типова ситуація стосовно певного етапу розслідування виконує орієнтовно-методологічну функцію. Вона полягає в тому, що визначення змісту типової слідчої ситуації конкретного виду злочину на криміналістичному етапі розслідування й оцінка предмета доказування у провадженні дають можливість слідчому сформулювати відповідні типові версії, тактичні завдання розслідування та, відповідно, обрати алгоритм їх вирішення. Це обґрунтовує та доводить важливу роль типової слідчої ситуації саме для створення окремої криміналістичної методики.

Як бачимо, слідчий розробляє основні напрями подальшого слідства, опираючись на інформаційну базу типових слідчих ситуацій. А належна оцінка слідчої ситуації є необхідною умовою прийняття тактично правильних рішень, що впливає на досягнення намічених у процесі розслідування цілей [1, с. 86].

Отже, на початковому етапі розслідування типова слідча ситуація ґрунтується на основі повноти, тобто якості та обсягу, первинного матеріалу про злочин. Вона є специфічною моделлю для пошуку відсутньої доказової інформації, оцінки вже зібраної доказової інформації та дає можливість визначити її достатність і важливість для кримінального провадження.

У зв'язку з тим, що в нашій державі постійно з'являються нові види злочинів, до яких належать і господарські злочини, вчинені із використанням інформаційних технологій, у криміналістичній науці не визначено та не систематизовано типові слідчі ситуації такої категорії злочинів. Саме така ситуація є однією з негативних причин, яка впливає і на якість, і на результативність, і на швидкість процесу розслідування злочинів цієї категорії.

Відповідно до характеру типової слідчої ситуації, яка склалась на початковому етапі досудового розслідування, наявності фактичних даних слідчий може висувати слідчі версії про подію загалом або про її окремі обставини. Слідчі версії у провадженні конкретизують розслідування та слідчі дії загалом, саме тому побудова слідчих версій є обов'язковою та має вирішальне значення для успішного розкриття злочину будь-якої категорії.

У криміналістиці теорія версій є однією з основних для методики розслідування злочинів на початковому етапі. Тому організація початкового етапу досудового розслідування злочинів, вирішення слідчих ситуацій, що виникають у ході розслідування, пов'язані з побудовою слідчих версій. Останні виникають одразу після виявлення ознак протиправної дії. Однак такі версії обумовлені насамперед типовою криміналістичною характеристикою господарських злочинів, вчинених із використанням інформаційних технологій, та обставинами їх предмета доказування і є ймовірними судженнями. На початковому етапі розслідування ці версії мають множинний характер у зв'язку з абсолютно очевидним дефіцитом вихідної інформації. У ході накопичення фактичних даних у процесі розслідування кількість версій закономірно скорочується внаслідок їх укрупнення, систематизації та конкретизації.

Формування чіткої доказової бази під час початкового етапу досудового слідства злочинів цієї категорії дає слідчому можливість висувати більш обґрунтовані й конкретизовані слідчі версії про сутність вчиненого правопорушення та про учасників цієї протиправної дії. Слідчі версії найчастіше будують методом зіставлення первинної інформації з типовою криміналістичною характеристикою та обставинами предмета доказування.

Враховуючи вищевказане, можна надати таке визначення слідчій версії на початковому етапі досудового розслідування господарських злочинів, вчинених із використанням інформаційних технологій: це припустимий за допомогою знань, умінь і практичного досвіду умовивід слідчого щодо обставин вчиненого господарського злочину із використанням інформаційних технологій, який ґрунтується на сукупності визначених даних про невизначені обставини злочину законно здійснюваної господарської діяльності загалом та про її окремі елементи, що мають бути перевірені та доказані з дотриманням усіх кримінальних процесуальних норм.

З огляду на слідчу практику розслідувань господарських злочинів, які вчиняються із використанням інформаційних технологій, можемо виділити три типові слідчі ситуації, які складаються на початковому етапі розслідування цієї категорії злочинів:

1. До Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено відомості стосовно працівника фінансово-господарської установи на підставі матеріалів внутрішньої планової чи позапланової перевірки.

2. До Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено відомості стосовно особи, яка безпосередньо не має трудових стосунків з установою-жертвою (суб'єктом господарської діяльності), на підставі матеріалів оперативно-розшукових заходів та повідомлення про злочин.

3. До Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено відомості за фактом вчинення незаконних дій з документами на переказ, платіжними картками й іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення.

З огляду на зміст перерахованих типових слідчих ситуацій первинним завданням слідчого на початковому етапі розслідування злочинів досліджуваної категорії є збір і фіксація доказової інформації за допомогою потерпілої особи (суб'єкта господарювання) щодо факту незаконних дій і незаконного проникнення в комп'ютерну мережу та вчинення інших протиправних дій.

У комп'ютерних мережах зазвичай програмне забезпечення налаштовується так, щоб максимально повно фіксувати всі події, які відбуваються в системі. Фіксується та зазначається, з якого комп'ютера здійснюється з'єднання, а якщо на комп'ютері встановлена програма ідентифікації, то й ім'я користувача, що запросив з'єднання.

Забезпечення збереження електронних протоколів, які вказують на протиправне проникнення в мережу, є одним із завдань слідчого на початковому етапі розслідування, оскільки така інформація є важливим доказом у кримінальному провадженні. З аналогічних міркувань необхідно забезпечити збереження жорсткого диска для проведення необхідних експертних досліджень. Експертне дослідження жорсткого диска може дозволити визначити, що встиг зробити зловмисник, як він проник у систему і де перебуває комп'ютер, який використовували для проникнення в мережу.

Особливу увагу на початковому етапі розслідувань господарських злочинів, вчинених із використанням інформаційних технологій, слідчому необхідно звертати на спосіб незаконного проникнення в локальну обчислювальну мережу, а саме: підбір або знання паролів, відключення засобів захисту (зокрема, ззовні), використання прогаин у засобах захисту, використання спеціальних програмних засобів, а також на зміст і призначення інформації, яка зазнала впливу. У деяких випадках така інформація дозволяє слідчому досить чітко окреслити коло підозрюваних осіб.

Беручи до уваги певні обставини та запропоновані слідчі ситуації, які складають під час розслідування злочинів цієї категорії, а саме: незаконних операцій з використанням платіжних карток та інших засобів доступу до банківських рахунків, електронних грошей, обладнання для їх виготовлення; незаконних операцій, пов'язаних з неправомірним доступом до комп'ютерної мережі та підроблення документів, які подають для проведення реєстраційних дій, слідчий може висунути такі загальні версії: 1) злочин вчинено співробітником цієї кредитно-фінансової установи або особою, яка входить до кола родичів, друзів, знайомих співробітників установи, іншою особою, що має доступ до комп'ютерної техніки в цій установі; 2) злочин вчинено групою осіб за участю працівника кредитно-фінансової установи; 3) злочин вчинено особою або групою осіб, не пов'язаних з діяльністю цієї кредитно-фінансової установи.

Як бачимо, така категорія злочинів зазвичай вчиняється групою осіб, де один з її членів є або співробітником цієї фінансово-кредитної установи, або має вільний доступ до комп'ютерів (комп'ютерної мережі).

Хочемо наголосити на тому, що доволі часто господарські злочини, вчинені із використанням інформаційних технологій, вчиняють не тільки кваліфіковані фахівці, уміння та знання яких дозволяють їм зламати захист багатьох комп'ютерних систем, але і некваліфіковані службовці фінансово-кредитних установ, які мають доступ до засобів комп'ютерної техніки. Враховуючи це, важливе значення на початковому етапі розслідування мають допити потерпілих і свідків, а також тимчасовий доступ до документів, в яких зазначається характер роботи установи загалом та окремих його співробітників.

Крім відомостей про осіб, які мають доступ до цього комп'ютера, слідчому за можливості потрібно встановити, яка саме комп'ютерна техніка використовується, чи підключена вона до джерела автономного або безперебійного живлення, де розташований щиток з відключення електроенергії в цьому приміщенні, чи є у користувача спільники, чи включається контрспостереження під час роботи комп'ютера тощо.

Така інформація необхідна для забезпечення ефективного проведення обшуку на початковому етапі досудового розслідування злочинів досліджуваної категорії.

Вважаємо за доцільне докладніше розглянути типові слідчі ситуації, які складають під час досудового розслідування господарських злочинів, вчинених із використанням інформаційних технологій, на прикладі кримінальних проваджень.

До Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено відомості стосовно працівника фінансово-господарської установи (комерційного або державного банку) на підставі матеріалів внутрішньої планової чи позапланової перевірки. Така ситуація характеризується переведенням коштів з банківських рахунків клієнтів банку оператором або іншою посадовою особою банку на рахунки комерційних структур з використанням прийомів і засобів, що роблять можливою модифікацію наявної банківської інформації.

Підтверджується факт незаконного доступу до банківських рахунків під час банківської перевірки. Комерційні банки за такими фактами звертаються до правоохоронних органів лише у випадках, якщо, зокрема, збитки від таких протиправних дій мають особливо значні розміри, тому їх не можна відшкодувати. На жаль, доволі часто до правоохоронних органів потерпіла сторона звертається лише, якщо: а) переконана у компетентності працівників правоохоронних органів; б) усвідомлює неможливість розв'язання конфлікту власними силами, оскільки це може спричинити рецидив; в) відсутня загроза підризу особистого авторитету, зокрема втрата значної кількості клієнтів; г) впевнена, що система безпеки організації не набуде повного розкриття і розголошення під час досудового розслідування та, зокрема, у процесі судового провадження; д) не боїться можливості виявлення розслідуванням протизаконного механізму здійснення нею самою окремих видів фінансово-економічних операцій; е) інші мотиви. Більше того, якщо злочини з використанням комп'ютерних технологій у певній організації набувають систематичності, то страхові компанії збільшують для них розмір страхових внесків або взагалі відмовляються від поновлення страхового полісу [3, с. 48].

На початковому етапі досудового розслідування у разі такої слідчої ситуації слідчому необхідно вивчити та дослідити: документи, які визначають організаційно-правовий статус суб'єкта господарської діяльності, причетного до злочину; дійсні бухгалтерські, банківські та інші документи, що відображають окремі фінансові операції; фальсифіковані аналогічні документи, що

використовувалися як засіб вчинення злочину; висновки спеціальних перевірок, наприклад акти внутрішньобанківських перевірок. А основні тактичні завдання розслідування повинні вирішуватись завдяки проведенню комплексу гласних і негласних слідчих (розшукових) дій.

Іншою типовою слідчою ситуацією є така ситуація, у процесі якої до Єдиного реєстру досудових розслідувань вносять відомості стосовно особи, яка безпосередньо не має трудових стосунків з установою-жертвою (суб'єктом господарської діяльності), на підставі матеріалів оперативно-розшукових заходів та повідомлення про кримінальне правопорушення.

Така ситуація може характеризуватися переведенням коштів з банківського рахунку клієнтів банку хакером на рахунок комерційних структур або незаконними операціями з використанням платіжних карток та інших засобів доступу до банківських рахунків, а саме: незаконне використання справжньої платіжної картки без внесення змін до неї за допомогою певних комп'ютерних технологій; використання підробленої платіжної картки за допомогою певних комп'ютерних технологій; протиправне використання реквізитів платіжної картки.

За такої слідчої ситуації під час досудового слідства слідчий обов'язково має дослідити: документи, які визначають організаційно-правовий статус підприємства (установи, організації), причетного до злочину; висновки внутрішньобанківських перевірок; документи, що відбивають режим експлуатації комп'ютерної техніки; протоколи взаєморозрахунків між операторами, платіжні документи про сплату трафіка між операторами; офіційні рахунки з телефонних компаній.

Враховуючи значний обсягом слідчої та оперативної роботи у цій слідчій ситуації, бажаним стає розслідування такого злочину у складі слідчої групи.

Ще однією типовою слідчою ситуацією під час досудового розслідування господарських злочинів цієї категорії є така ситуація, у ході якої до Єдиного реєстру досудових розслідувань вносять відомості не про особу, а за фактом вчинення злочину у сфері господарської діяльності із використанням інформаційних технологій. Така слідча ситуація на початковому етапі досудового розслідування характерна для незаконних операцій з використанням платіжних карток, електронних грошей, обладнання для їх виготовлення та незаконних операцій, пов'язаних з неправомірним доступом до комп'ютерної мережі, а саме: незаконне привласнення або пошкодження комп'ютерної техніки певного суб'єкта господарювання; незаконне отримання товарів і послуг; несанкціоноване перехоплення інформації; неправомірний доступ до комп'ютерної інформації суб'єкта господарювання та її розкрадання; розкрадання, пов'язані з переказом електронної готівки; шахрайство у сфері електронної торгівлі; електронні способи легалізації злочинних доходів тощо.

Така слідча ситуація характеризується тим, що під час початкового етапу досудового розслідування немає даних про особу злочинця, наявна лише інформація про вчинений злочин у цій сфері.

За такої слідчої ситуації на початковому етапі досудового розслідування слідчий обов'язково має зібрати факти, які будуть свідчити про вчинення незаконних операцій з використанням комп'ютерної техніки; провести дії, спрямовані на встановлення причинного зв'язку між діями, що утворюють спосіб проведення незаконної операції, і наслідками, які настали, засобом щодо деталізації характеру вчинених дій; визначення розміру шкоди, заподіяної суб'єкту господарювання протиправними діями; зібрати і зафіксувати факти про причетність особи (групи осіб) до вчинення вказаних протиправних дій.

Кожне з перерахованих напрямів передбачає вирішення специфічних завдань. Однак основною специфікою розслідування цієї категорії злочинів у зазначеній слідчій ситуації є потреба у приділенні пріоритетної уваги збору і фіксації комп'ютерної інформації, оскільки саме комп'ютерна інформація в багатьох випадках дозволяє встановити не лише фактичні обставини протиправних дій, а й виявити особу або коло осіб, причетних до вчинення цього злочину.

Висновки. Як бачимо, своєрідною інформаційною основою визначення діяльності слідчого на початковому етапі розслідування господарських злочинів, вчинених із використанням інформаційних технологій, є типові слідчі ситуації, які обумовлюють особливості тактичних завдань розслідування й черговість проведення гласних і негласних слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів, вимагають розроблення слідчим відповідних типових версій і плану розслідування злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артюх О. М. Класифікація типових слідчих ситуацій, що виникають при виявленні та розслідуванні протидії законній господарській діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2015. № 1. С. 85–89.
2. Веліканов С. В. Класифікація слідчих ситуацій у криміналістичній методиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 22 с.
3. Біленчук П. Д., Зубань М. А. Комп'ютерні злочини: соціально-правові і кримінологіко-криміналістичні аспекти : навч. посібник. К. : Українська академія внутрішніх справ, 1994. 72 с.

REFERENCES

1. Artyukh O. M. (2015). *Klasyfikatsiya typovykh slidchykh sytuatsiy, shcho vynykayut' pry vyyavlenni ta rozsliduvanni protydyi zakonniy hospodars'kiy diyal'nosti* [Classification of typical investigative situations that arise when detecting and investigating countermeasures to legal economic activity]. *Pivdennoukrayins'kyu pravnychyy chasopys*. Pp. 85–89 [in Ukrainian].
2. Velikanov, S. V. (2002). *Klasyfikatsiia slidchykh sytuatsii u kryminalistychnii metodytsi* [Classification of investigative situations in forensic methods]. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Bilenchuk P. D., Zuban' M. A. (1994). *Komp'yuterni zlochyny: sotsial'no-pravovi i kryminoloho-kryminalistychni aspekty* [Computer crimes: socio-legal and criminological-criminological aspects]. K. : Ukrayins'ka akademiya vnutrishnikh sprav. 72 p. [in Ukrainian].

V. I. Zavydniak. TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS AND VERSIONS IN THE INVESTIGATION OF ECONOMIC CRIMES COMMITTED USING INFORMATION TECHNOLOGY

The article examines the essence and content of investigative situations and versions. The author's definition of a typical investigative situation and investigative version at the initial stage of a pre-trial investigation of economic crimes committed with the use of information technologies is provided. The role of typical investigative situations for the creation of separate forensic methods in the process of investigating crimes of this category is determined, and at the same time, it is indicated what can lead to an incorrect assessment of the formed investigative situation during the initial stage of the investigation. Typical investigative situations that arise in the process of pre-trial investigation of economic crimes committed with the use of modern information technologies are given.

Key words: typical investigative situation, investigative version, pre-trial investigation, investigative (search) actions, organizational measures.

Стаття надійшла до редакції 15 лютого 2024 року